

KS. HELMUT JAN SOBECZKO
Opole, UO

LITURGIA A PERFORMATYKA

W Instytucie im. Jerzego Grotowskiego we Wrocławiu (sala Teatru Laboratorium), w dniu 29 maja 2010 r., odbyło się spotkanie poświęcone książce *Słowo i gest*, wydanej przez Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego (seria: Opolska Biblioteka Teologiczna 115)¹. Kilkogodzinna konferencja naukowa z udziałem obu redaktorów i profesorów: Lecha Sokoła, Mirosława Kocura oraz Dariusza Konińskiego poświęcona była tematowi *Między liturgią a performatyką*. Problematyce *Performance* poświęcony jest również jeden z działów prezentowanej książki, w której zostały opublikowane materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Wydział Teologiczny UO (Instytut Liturgii, Muzyki i Sztuki Sakralnej) i Wydział Filologiczny UO (Instytut Filologii Polskiej, Katedra Teatrolologii) oraz Instytut im. Jerzego Grotowskiego we Wrocławiu (Opole, 22–23 X 2008 r.).

Od dłuższego już czasu również wśród liturgistów, i to niezależnie od konfesji, obserwujemy w ich badaniach coraz bardziej rozwijającą się performatykę². Performatywny zwrot zapoczątkowano w liturgice ewangelickiej, która z punktu widzenia teologicznego rehabilitowała pojęcie „inscenizacji” i estetyki teatralnej oraz ich relacje do liturgii³. Natomiast badacze katolicy, przy pomocy performatyki, usiłowali na nowo odczytać nie tylko sam sposób celebracji liturgicznej (jako performer), tzw. *ars celebrandi*, oraz teksty liturgiczne, ale przede wszystkim kompleksowo zgłębiać (jako performanse) samą czynność celebracji liturgicznej i jej odbiór przez uczestników (jej kształt przebiegu czasowo-przestrzenny, jej wyraz i odbiór)⁴. Rytuał religijny jako *performans* ma coś wspólnego z wymiarem artystycznym, który wzywa do działania i jest jednocześnie wyrazem adoracji, dziękczynienia i hołdu, teologicznej miłości braterskiej i siostrzanej oraz czynności etycz-

¹ H.J. SOBECZKO, Z.W. SOLSKI (red.), *Słowo i gest*, Opole 2009.

² Zob. K.-H. BIERITZ, *Zwischen Skript und Performance. Liturgische Bücher und die Inszenierung des Glaubensgedächtnisses* (referat wygłoszony na konferencji naukowej AKL w Kamieniu Śląskim, 2–6 IX 2008 r.).

³ M. MEYER-BLANCK, *Inszenierung und Zeichen. Pastoralästhetik aus evangelischer Perspektive*, w: W. FÜRST (red.), *Pastoralästhetik. Die Kunst der Wahrnehmung und Gestaltung in Glaube und Kirche*, Freiburg im Br. 2002, s. 119–229; H.-J. KUTZNER, *Liturgie als Performance? Überlegungen zu einer performativen Ästhetik des Gottesdienstes*, Münster 2008.

⁴ A. GERHARDS, B. KRANEMANN, *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, Darmstadt 2008, s. 53.

nej. Liturgia sakramentalna nie jest teatrem, koncertem muzycznym, choreografią ani *show*, ale jako *performans* ma z nimi pewne wspólne cechy charakterystyczne⁵.

Performatyka (z ang. *performance* – przedstawienie, wykonanie) jako dyscyplina akademicka powstała w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej w latach 70-tych ubiegłego stulecia, gdzie obecnie na uniwersytetach istnieją nawet odrębne wydziały performatyki (np. w *New York University*)⁶. Dyscyplina ta jest w ciągłym rozwoju i jest otwarta, a jej metody badawcze są w ciągłym rozwoju. Zasadniczo zaczęło się od badań nad teatrem i pokrewnych mu zjawisk. Słowo *perform* stało się jednoczącą kategorią, oznaczającą coś więcej niż „widowisko”, „przedstawienie”, gdyż w refleksji teoretycznej nad widowiskami zaczęto zajmować się ich semiotyką, antropologią i socjologią oraz innymi naukami humanistycznymi. Termin *performans* stał się bardzo popularny zwłaszcza w sztukach pięknych, literaturze i naukach społecznych⁷

Performatyka nie bada żadnego „produktu” sztuki lub kultury jako takiego (jako „przedmiot” lub „rzecz”), lecz tylko jako element ciągłych związków i relacji, jako praktykę, zdarzenie lub zachowanie, czyli jako *performans*. Przedmiotem badań są zatem *performanse* (termin ten nie jest tłumaczony na język polski i inne języki). *Performanse* są działaniami, które bada się naukowo jako: (1) zachowania (co robią ludzie, kiedy to właśnie robią); (2) praktykę artystyczną (wielu *performansów* jest artystami); (3) obserwację antropologiczną (bada się aspekt kultury lub aspekt własnego zachowania, krytyka z dystansu, ironia i osobisty komentarz); (4) włączenie się w praktyki i strategie społeczne.

Performanse mogą być różnego rodzaju i przybierać wiele postaci. Rozważane są jako szerokie spektrum lub kontinuum ludzkich działań, obejmujące rytuały, obrzędowość, zabawy, sporty, popularne rozrywki, sztuki wykonywane (teatr, taniec, muzyka), działania życia codziennego, role społeczne, zawodowe, płciowe, rasowe i klasowe, uzdrowienia (od szamanizmu po chirurgię), media i internet. Nie istnieje ściśle określona granica tego, co jest *performansem*. Jednym słowem, wszelką ludzką aktywność spełnianą świadomie można rozpatrywać jako *performans*.

Performatyka jako nauka czerpie z szerokiego wachlarza innych dyscyplin i syntetyzuje ich ujęcia. Chodzi o dyscypliny zajmujące się sztukami wykonawczymi (teatr, taniec, muzyka), naukami społecznymi, historią, psychoanalizą, semiotyką, cybernetyką, kulturoznawstwem, studiami regionalnymi, teorią mediów i kultury

⁵ Zob. A. ODENTHAL, „*Kritische Relation*” von Lebens-Erfahrung und Glaubens-Tradition? Überlegungen zu einem Diktum von Edward Schillebeeckx im Hinblick auf einen symboltheologischen Ansatz als integratives Paradigma der Liturgiewissenschaft, „Theol. Quartalschrift” 187 (2007), s. 197.

⁶ Informacje niniejsze o performatyce podano w oparciu o: R. SCHECHNER, *Performatyka. Wstęp*, tł. T. Kubikowski, Wrocław 2006.

⁷ M. CARLSON, *Performans: A Critical Introduction*, London – New York 1996, s. 4–5.

popularnej. Nie oznacza to, że performatyka jest sumą zapożyczeń tych dyscyplin — zaczyna się tam, gdzie większość określonych dyscyplin się kończy.

Wprawdzie performatyka w swoich badaniach żywi sympatię do tego, co awangardowe, marginalne, nietypowe, mniejszościowe, wywrotowe i przegięte, to jednak trzeba od poważnych badań odróżnić projekty i praktyki niektórych performansów, którzy występują przeciw przyjętym wartościom, organizacjom i ludziom. Performanse nie mogą być wolne od oceny etycznej. Niektóre performanse dążą do zaskoczenia publiczności wszelkimi sposobami, przez co czasami przedstawienia bywają wysoce kontrowersyjne (celowo zamierzone, np. przez aspekt seksualności). Dlatego też na obecnym etapie nie ma (i raczej nie będzie) jednej i stałej w swoim wyrazie performatyki, stąd też istnieją o niej różne opinie.

Performatyka wyrosła na gruncie dokonującej się rewolucji kulturowej i wszechobejmującej globalizacji. Konwencjonalne pismo już nie wystarcza. Mamy wszechobecną telewizję, internet i inne nośniki elektroniczne, żyje się szybko, nie pisze się i nie czyta długich tekstów, ale pisze się na płytach kompaktowych, DVD lub *e-mailach* (zanika dawna sztuka epistolograficzna), pisze się SMS (teksty na poły tekstowe i na poły obrazkowe). Zmieniła się komunikacja między ludźmi. Świat jest coraz bardziej performatywny, dlatego rozkwita jako odpowiedź performatyka akademicka. W dzisiejszym świecie ludzie coraz lepiej odczytują „język ciała”, „język obrazu”, „język dźwięku”

Rodzi się zatem pytanie: W jakim zakresie performatyka może mieć zastosowanie w nauce o liturgii? Sprawowana liturgia w stosunku do tekstów, formularzy i ksiąg liturgicznych znajduje się w pewnym napięciu do wykonywanej czynności, do cielesności liturga (performansa, „aktora”) i ich ekspresji głosowo-cielesnej. Mimo iż liturgia celebrowana jest według ustalonych norm, jest ona także twórczym procesem, który w dużej mierze zależy od prezentacji i komunikacji sensu tekstów i gestów, a ponadto zostaje także przy współudziale uczestników (widzów) zawsze na nowo odkryty, wypowiedziany i przeżyty. W kompleksową strukturę działania i dokonywania się liturgii wchodzi jako istotny element świadomość i wiary w uobecniające się mocą Ducha Świętego misterium paschalne Chrystusa. Teologiczne zatem pryncypia będą istotnym uzupełnieniem performatyki liturgicznej.

Pewne wspólne cele mogą mieć zatem badania nad obrzędami liturgicznymi, które performatyka zalicza do rytuałów. Różnego rodzaju rytuały ludzie wykonują każdego dnia, począwszy od obrzędów religijnych, po rytuały życia codziennego, od zrytualizowanych ról życiowych, po rytuały każdej profesji, np. performans średniowiecznego mnicha⁸; od rytuałów politycznych i prawnych, po rytuały biznesu i życia domowego. W performatyce rytuały dzieli się na sakralne i świeckie, a cza-

⁸ M. KOCUR, *W poszukiwaniu korzeni XX-wiecznych reform teatralnych. Performanse średniowiecznego mnicha*, w: SOBECZKO, SOLSKI (red.), *dz. cyt.*, s. 277–287.

sem są one nawzajem przemieszane, np. jako państwowe i religijne. Podobnie liturgiczny wymiar mają również obrzędy przejścia: narodziny, dojrzałość społeczna (religijna), małżeństwo, rodzicielstwo, awans klasowy lub zawodowy, śmierć⁹

W relacjach naukowych między performatyką a liturgiką trzeba sobie najpierw odpowiedzieć na pytania: Na ile obrzęd liturgiczny jest performansem?, a także: Czy liturg jest performerem? Jedno nie ulega wątpliwości: w tych interdyscyplinarnych badaniach nie można pominąć pryncypiów teologicznych. Liturgia nie jest tylko światem zewnętrznych znaków i wydarzeń. Zewnętrzne formy uobecniają nadprzyrodzoną rzeczywistość zbawczą, mocą Ducha Świętego uobecniają misterium Chrystusa.

W przyszłości odnowa lub reforma liturgii, a także dydaktyka i wychowanie liturgiczne nie mogą ignorować badań performatycznych nad relacją między tekstem i gestem a liturgicznym wydarzeniem (działaniem). Same jednak teksty nie są w stanie oddać całościowo kompleksowości celebrowanej liturgii. Teksty funkcjonują w konkretnej tożsamości kulturowej, a przypadku liturgii także w tożsamości wiary chrześcijańskiej (jako religii pisma i księgi). W liturgicznej celebracji wiary to odniesienie do tekstu zostaje zachowane i jednocześnie przekracza ono zewnętrzną rytualność („inscenizatorstwo”). Przykładowo tzw. *ars celebrandi* nie można nauczyć się tylko z samych ksiąg liturgicznych, potrzebny jest m.in. kontekst zachowań kulturowych i estetycznych.

W konkretnym liturgicznym performansie powinna znaleźć swoje odzwierciedlenie przede wszystkim tożsamość wiary, którą należy również odpowiednio przedstawić i wykonać, albo może też ona zostać zaprzepaszczona, pomimo ścisłego związku z zaaprobowanymi tekstami liturgicznymi. Liturg nie jest aktorem, liturgia nie jest przedstawieniem teatralnym, ale pewne elementy są wspólne. W celebracji liturgicznej osoby wykonujące swoje funkcje powinny umiejętnie stosować pozytywne elementy sztuki aktorskiej (w słowie i geście), a sama celebracja liturgiczna powinna mieć właściwą oprawę estetyczno-przestrzenną i audiowizualną oraz wokalo-muzyczną. Wszystkie te elementy są również przedmiotem badań performatyki.

Liturgie und Performance

Zusammenfassung

Das Problem des Verhältnisses zwischen Liturgie und Performance wurde in Polen zu erstem mal während der von der Universität Opole (Theologische und Philologische Fakultät) und vom Jerzy-Grotowski-Institut aus Breslau organisierten Konferenz (Wrocław, 29. Mai

⁹ A. VAN GENNEP, *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii*, tł. B. Biały, Warszawa 2006, s. 30n.

2010) diskutiert. Die wissenschaftliche Konferenz *Zwischen Liturgie und Performance* fand anlässlich der Promotion des Buches *Stowo i gest* (Opole 2009, hrsg. von der Theologischen Fakultät der Universität Oppeln) statt.

Im vorliegenden Text versucht der Autor den Leser mit dem Forschungsgegenstand von Performance als einer wissenschaftlichen Disziplin vertraut machen. Es wird über die sich in der Welt entwickelnden interdisziplinären Forschung informiert. Seit einiger Zeit nimmt unter den Liturgiewissenschaftlern verschiedener Konfessionen das Interesse an solche Forschung zu. Die performative Wende begann in der evangelischen Liturgiewissenschaft, die die Begriffe „Inszenierung“ und „theatralische Ästhetik“ und ihr Verhältnis zur Liturgie aus der theologischen Sicht rehabilitierte. Katholische Forscher versuchen mittels der Performance nicht nur die Weise der liturgischen Zelebration, das sog. *ars celebrandi* und die liturgischen Texte aufs Neue deuten, sondern die eigentliche Handlung der liturgischen Zelebration und ihre zeitlich-räumliche Form, Ausdrucksweise und Annahme durch die Teilnehmer komplex vertiefen.